

SA SAHRANE MILOVANA ĐILASA

Borislav Jovanović

Here we are publishing a journal note written on 25 April 1995, the year in which Milovan Đilas was buried. Besides the documentary observations of the funeral and the atmosphere that spread on that day through Podbišće, the native village of Đilas, the author also makes intimate reminiscences on the life path of this world wide known dissident and writer.

Dvadeset peti je april 1995. godine.

Ponedjeljnik. Juče je sahranjen Milovan Đilas. Oblačno, ledeno, vjetrovito. Bjelasica još pod snijegom kao i Sinjajevina. Bjelina dopire do prvih kuća u Podbišću. Jak šum cerovine sa još očuvanim, ispijenim, lišćem. Prava domaća, seoska, sahrana. Kolone pokajnica. Nekoliko stotina. Ne, u svakom slučaju nekoliko hiljada kako danas piše, prije svega, u beogradskoj štampi. Lelekači, tužbalice. Poklonio sam se nad kovčegom Milovana Đilasa. Vidio sam nekoliko pisaca iz Udruženja književnika Crne Gore, nekoliko književnika iz Beograda, jednog istoričara iz Crne Gore. Pored odra stoje tri sveštenika iz Beograda i pomjesni paroh. Dok prilazim odru, dva mlađa čovjeka ispred mene, prekrstiše se.

I u ovom trenu, kao i prethodnih godina, svako je u Đilasu tražio svoj dio sebe. U novonastalom balkanskom rastrojstvu, pogotovo. Komunisti su videli komunistu, antikomunisti - anti-komunistu, partizani - partizana, četnici - četnika. Intelektualci svih boja i nacija svog zajedničkog potajnog imenitelja, svog dvojnika koji je više od tri decenije bio oličenje građanske i intelektualne smjelosti. Poslije Titove smrti, napisao je i izdao u inostranstvu knjigu *Druženje sa Titom*. Ta je knjiga, u stvari, napisana još za Titovog života. Početkom 1990-ih, napisao je u koautorstvu i svoju posljednju knjigu razgovora: *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*.

Crnogorci su u Milovanu Đilasu i juče, na groblju u Podbišću, videli Crnogorca, Srbi – Srbina. Đilas ih je spajao i razdvajao na svoj način. Svojevrsni čas anatomije, lične i kolektivne. Čin istorije. Svako je mjerio svoje ćutanje, njegov sadržaj, svoju riječ i pogled. Oko mrtvog Milovana Đilasa bila je prikrivena, žestoko podijeljena Crna Gora. Podmukla tišina i nada. Da li danas, Milovan Đilas, može pomiriti one koji su došli, i one koji nijesu, na njegov odlazak. Neće, izgleda, to moći ni mrtav. Dok tužilice spominjahu Đida, primijetih kako, Matija Bećković vadi bijelu maramicu dodirujući s njom podnaočarje. Podalje sam bio od kovčega. Kada je kovčeg postavljen pored groba, zaleleka Aleksandar Krgović - Leko, postariji čovjek iz Štitarice u crnogorskom odijelu. Od jakog, povremenog, vjetra nijesam uspio da čujem nijednu riječ ovog lelekača. Prva tužilica bila je Kosa Novaković iz Štitarice: „Milovane, grdna rano, bez prebola... Nekad glavo, Crne Gore“. Druga tužilica, Bosa Fuštić. Od njenog tuženja zapamtih: „Milovane, ljudurino, Crne Gore...“ Treću tužilicu nijesam mogao čuti, niti joj saznadoh ime. Dok je tužjela Kosa Novaković, neko je – u trenutku kada je pominjala narodne heroje – viknuo, bolje reći dreknu: „A, čuti tu, prekini više!“ Bio je to B. V. sekretar Udruženja književnika Crne Gore.

Tužilica kao da to nije ni čula. Nastavi sa svojom tečnom, lirskom, melodijom koju raznosahu udari vjetra. Malo poznatih lica. Iz crnogorskoga političkog establišmenta - niko. Ništa ni od nekih očekivanja da će govoriti neko u ime boraca Narodnooslobodilačkog rata. Govorio je onaj za kojeg se znalo da će sigurno govoriti. I s kakvom će retorikom nastupiti! I to će, svakako, biti zabilježeno i objelodanjeno. Na sahrani je rečeno da ukop uz vjerski obred „nije bila Milovanova oporuka, već želja sina mu Alekse“. Tada, kao i kad Bečković spomenu srpski jezik, ču se djelimičan aplauz od onih najbližih odru.

Umoran od dugog stajanja, odoh ka periferiji groblja i šedoh na najniži stepenik, već odavno zapuštenog groba. Počelo je opijelo Milovanu Đilasu. Trajalo je onoliko koliko obredno traje. Isprekidan naletima vjetra slušao sam rekvijem za Milovana Đilasa. *Teče Aleluja, teče Gospodi pomiluj, Vo imja Oca i Sina i Svetoga duha... Hristos voskrese...* U vazduhu pojna muzika, miris kandila i tišina narušavana sve jačim vjetrom. Šuma još šumornija. Pomisao: popovi sahranjuju Milovana Đilasa. Opijelo Milovanu Đilasu. Kažu, nije njegova oporuka. Da li je to njegov Sin htio da uradi sve što je mogao za svoga Oca kao što je njegov Otac napisao svojim roditeljima da je, podižući im spomenik, to sve što je mogao da uradi za njih? No, što god da jeste - ljudski je. I vaseljenski je, ako je sve to u granicama toga. Sin je Ocu, možda, otvorio mogućnost spasenja duše kao što se ta mogućnost nudi svakom smrtniku. Sin je Ocu posinio biblijsku varijantu svijeta? Ne zbog toga što jeste ili nije bio ideološki ili neki drugi grešnik, već zbog upokojenja koje s upokojenjem traje već skoro dvije hiljade godina.

Upitah se: koliko li je samo puta Milovan Đilas - Đido u svom vijeku stajao mirno, ispršeno, uzavrelo, u prvim redovima slušajući sa ushićenjem zvuke *Internacionale*. I bio, vjerovatno, srećan što će jednoga dana *Ustajte prezreni na svijetu, vi sužnji*

koje mori glad...Bude se Istok i Zapad... biti odsječno, horski, otpjevani nad njegovim odrom. Uz velike počasne straže i trostruke plotune. Danas ništa od svega toga. Šetio sam se i pjesme „Partija se zatalasa oko Tita i Đilasa“. Kao i onih koje su, takođe, bile iz glave cijelog naroda: „Sva se Crna Gora pita, kad će Đido mjesto Tita’... ’Crna Goro, majko mila, nijesi više što si bila. / Sad si moćna i velika narodna si republika’... ’Mi možemo i hoćemo, komunizam širićemo’...’Jes, tako je. Jes tako je, Tito, zlato moje’... ’Oj, Crvena ruska gardo, proletera sviju nado’“... Slušao sam to kao dječak; možda je i pjevušio... Na jednom malom groblju, u selu koje se nekad zvalo Crvena Moskva, sažima se, evo, cijela jedna epoha. Cio dvadeseti vijek. Sa svim njegovim obrtima i beznađem koje traje.

Šedeći još uvijek tamo đe sam šedio, čuo sam istovremeno sa opijelom i eho svih internacionala i svih aleluja ovoga svijeta. A otpjevano ih je na milione i milijarde. A i jedna i druga tekstura i melodija zarad spasenja čovjeka! Da i jedna i druga budu ljudski rod. Uspostavljanje božje i ljudske pravde. Evo se i danas dižu do neba te dvije melodije, tegleći svaka na svoju stranu. Ječe, ječe, prolamaju se nebesa. Da li se neđe mogu sjediniti u ovozemaljsku i onozemaljsku harmoniju u kojoj neće biti ničeg od Crvenih i Crnih Sotona. Će je sada u svemu tome ovaj znameniti pokojnik? Da li i dalje prevodi novu verziju nekog svog *Izgubljenog raja?*

Šećam se da je prije nekoliko godina Milovan Đilas izjavio da ne želi da bude sahranjen u svom zavičaju. Plašio se da će mu tamo neko, od onih koji su prethodnih godina sve učestali-je zborili da je ratni zločinac, preturiti kosti u grobu. Ni mrtav nije mogao biti miran. Mnogi su na njegovu sahranu došli samo da vide hoće li biti popova ili neće. Hoće li govoriti komunisti ili neće. Sahranjen je petog dana poslije smrti. Uoči sahrane saznao sam, od jednog bivšeg oficira Jugoslovenske

narodne armije, da je Đilas prvi i posljednji put bio u crkvi na vjenčanju njegovog sina. Trebalo je obnoviti neko staro kumstvo. Pošto Đilasov sin, Aleksa, nije mogao da prisustvuje tom vjenčanju, zamijenio ga je Otac. U maju 1992. godine na jednom političkom, partijskom, skupu, u mjestu M. vatreni govornik bio je i jedan rudar. On je rekao da, ako već ne možemo da preduzmemo mjere protiv spoljnih neprijatelja, možemo protiv unutrašnjih. Naveo je primjer Milovana Đilasa koga bi, kako je rekao, trebalo ubiti maljem, zbog onoga što radi ovih dana po Italiji. Milovan Đilas nije, naravno, bio u Italiji, ali jeste, prije neki dan, dao intervju jednoj italijanskoj novini rekavši da se bez intervencije Zapada situacija u Jugoslaviji ne može smiriti. Izjavio je, takođe, da je za sve što se dešava na Balkanu, glavni krivac, prije svega, nacionalizam u Srbiji... Vraćajući se sa sahrane Milovana Đilasa naslućivao sam kako će jednog dana jedna ulica u mjestu M. ipak, nositi njegovo ime; kako će se, ne samo u mjestu M. održavati književne večeri i simpozijumi posvećeni njemu; kako će mu se dolaziti na poklonjenje. Bježao sam od komentara ubogog puka! Pomislio sam s gorčinom: jesam li prije nekoliko trenutaka, zaista, prisustvovao sahrani čovjeka kojeg je poznao cio svijet, ili, sahrani uglednijeg podbiškog penzionera! Onda me je ugledao veliki osmijeh Milovana Đilasa sa skoro svih njegovih slika. Jedini crnogorski pisac koji se smije... Besudna zemlja!

Prekjuče je bio Vaskrs.

Potarje od juče nije što je bilo. Sad je tu grob Milovana Đilasa. Neće proći mnogo vremena kada će ovo mjesto biti hodočašće. Ovde će se održavati književne i druge manifestacije, ustanovljavati nagrade koje će nositi Đilasovo ime. O njemu i njegovom književnom djelu pisaće se studije, održavati simpozijumi, posvećivaće mu se pjesme. Do sada se, uglavnom, sve to svodilo na predgovore ili pogovore. Pisaće se i drame i

monodrame, romansirane i druge biografije. Otišao je Đido u legendu, ako to nije već bio i za života.

I na kraju, mislim da je Milovan Đilas bio i ostao veliki idealista. Kako dok je bio komunista, tako i kad je postao antikomunista. A najveći udar za sve što je htio i mislio bilo je jugoslovensko rasulo i krvoproliće koje je po drugi put u životu doživio... Vidim li to Đilasa kako i dalje prevodi *Izgubljeni raj!*